

SANAYİLEŞME STRATEJİLERİ VE SANAYİDE YER SEÇİMİ : TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Doç. Dr. Erdal Türkkan (*)

GİRİŞ

Gelişmekte olan ülkelerde, sanayide yerleşimi konusu genellikle sanayileşme stratejilerinden bağımsız olarak veya içe dönük sanayileşme stratejisi çerçevesinde ele alınmaktadır. Oysa 1960'lardan itibaren pekçok gelişmekte olan ülkede, içe dönük sanayileşme stratejisinden, dışa açık sanayileşme stratejisine doğru bir geçiş olmuştur. Böylece pratikte içe dönük sanayileşme stratejisinin ürünü olan yerleşim modelleri yanında dışa açık sanayileşme stratejisinin gereklerine uygun yerleşim modelleri de gelişmeye başlamıştır. Bununla birlikte, dışa açık sanayileşme stratejisine uygun yerleşim modelleri, teorik planda henüz geliştirilmiş değildir. Bu arada sanayileşmede strateji değişikliğinin yerleşimi düzeyindeki sonuçları konusunda da büyük bir teorik boşluk bulunmaktadır.

İçe dönük sanayileşme stratejisi çerçevesinde ekonominin dış dünya ile ilişkileri sınırlıdır (İthalat ve İhracaatın milli gelir içindeki payı düşüktür). Ulusal sanayi ithalat sınırlamaları ve yüksek gümrük duvarları ile dış rekabete karşı korunmuştur. İç talep canlıdır. Yeni yatırımlar çoğunlukla ithalatın yurtiçi üretimle ikamesine yönelmektedir. Ulusal sanayinin dış rekabet gücü sınırlıdır. Ayrıca iktisat politikaları iç piyasada satış yapmayı, dış piyasada satış yapmaya nazaran daha kârlı hale getirmektedir. Bu şekilde işletmeler, iç girdileri kullanmak ve iç pazara yönelmek durumundadırlar. İçe dönük sanayi stratejisinde amaç, kendine yeterli bir ulusal sanayi sistemine ulaşmaktır.

Dışa açık sanayileşme stratejisini çerçevesinde ise ekonominin dış dünya ile ilişkileri önemli ölçüde artmaktadır. Bu stratejide sanayinin dış rekabete karşı korunması, düşük oranda ve giderek azalan bir ölçüde yapılmaktadır, İç talep önemli olmakla birlikte, ulusal sanayie asıl gelişme dinamizmini veren dış taleptir. Dış piyasalarda rekabet edebilmek için işletmeler önemli ölçüde dış girdi kullanmakta ve yapılan üretimin önemli bir bölümü de dış piyasalarda pazarlanmaktadır. Bu strateji çerçevesinde ilk amaç, ekonominin uluslararası sanayi sistemine entegre olması ve zamanla dış rekabet gücüne sahip bir ulusal sanayi sistemine ulaşılmasıdır. Bu iki farklı stratejinin aynı yerleşim modeli üzerine oturmasının mümkün olmadığı açıktır.

Bilindiği gibi Türkiye 1970'lerin sonuna kadar içe dönük bir sanayileşme stratejisi (ithal ikamesi) uygulamış ve sanayide yerleşim modeli de geniş ölçüde bu strateji

(*) Hacettepe Üniversitesi, İktisat Bölümü Öğretim Üyesi

nin etkisi altında oluşmuştur. Oysa 1980'lerden sonra Türkiye dışı açık bir sanayileşme stratejisine geçiş yapmak zorunluluğu ile karşı karşıya kalmıştır. Bu nedenle bugün Türkiye'nin çözmesi gereken önemli sorunlardan birisi, içe dönük bir sanayileşme stratejisinin ürünü olan bir yerleşim modelinden, dışı açık sanayileşme stratejisinin gereği olan bir yerleşim modeline geçmeyi sağlamaktır. Bu soruna teorik planda yaklaşılabilmek için aşağıdaki sorunlara cevap verilmesi gerekmektedir.

● İçe dönük sanayileşme stratejisine uygun yerleşim modeli nedir ve ne tür özellikler göstermektedir? Diğer bir deyişle içe dönük sanayileşme stratejisinin sanayide yerleşimi üzerine etkileri nelerdir?

● İçe dönük sanayileşme stratejisine uygun bir yerleşim modelinden dışı dönük sanayileşme strateji gereklerine uygun bir yerleşim modeline geçiş mümkün müdür? Böyle bir geçiş ne tür değişimleri gerekli kılmaktadır?

● Bu geçişin Türkiye açısından ortaya çıkardığı özel sorunlar var mıdır? Türkiye de bu geçişin başarılı bir biçimde yapılabilmesi için hangi alanlarda ne tür bir kamu özel sektör işbirliğine ihtiyaç vardır? Bu son soru özellikle Türkiye açısından büyük önem taşımaktadır. Çünkü bugün Türkiye'de, dışı dönük sanayileşme stratejisini ön plana çıkaran politikalar uygulandığı halde Devlet, içe dönük sanayileşme stratejisini uygun bir yerleşim modelini teşvik etmeye devam etmektedir.

Bu yazı iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, içe ve dışı dönük sanayileşme stratejilerinin yerleşim modelleri üzerine etkileri, diğer bir deyişle, bu stratejilerin dayandığı yerleşim modelleri ele alınacaktır. Yazının ikinci bölümünde ise, Türkiye'deki yerleşim modelleri ana hatlarıyla analiz edilerek, bu modelin dışı açık sanayileşme stratejisinin gereklerine uygun hale getirilmesi olanakları tartışılacaktır.

1) İçe ve Dışı Dönük Sanayileşme Stratejilerinin Dayandığı Yerleşim Modelleri

Gerek içe dönük, gerekse dışı açık sanayileşme stratejilerinde iki türlü yerleşim biçimi vardır. Bunlar, bireysel yerleşim ve toplu yerleşim biçimleridir. Bireysel yerleşim, bir bölgede işyerlerinin birbirlerinden ayrı ve birbirleri için dışsallık (dışsal artı ve eksi ekonomiler) yaratmayacak şekilde yerleşmeleridir. Toplu yerleşim ise, çok sayıda işyerlerinin yapnyana ve birbirlerine bazı dışsallıklar yaratacak şekilde yerleşmeleridir. Gerek bireysel yerleşim, gerekse toplu yerleşim, organize ve organize olmayan bir biçimde yapılmış olabilir. Organize yerleşim kavramı ;

a) Yerleşiminin ciddi bir teknik etüd sonunda ve belli kriterlere dayanılarak yapılmasını,

b) İşyerlerinin faaliyete geçmesinden önce altyapının tamamlanmış olmasını,

c) İşletmelerin, dışsallıklardan en yüksek düzeyde yararlanmasının sağlanmasına özen gösterilmesini,

d) İşletmelerin çevreleri için en düşük düzeyde eksi dışsallık yaratılmasına özen gösterilmesini

e) İşletmelerin çevreleri açısından en yüksek düzeyde dışsallık yaratılmasına özen gösterilmesini ifade etmektedir.

Bu özelliklerden bazıları bireysel, bazıları da toplu yerleşim açısından daha büyük önem taşımaktadır.

Buradan anlaşılacağı gibi, organize yerleşim kavramı dışsallık olgusunun iyi değerlendirilmesi ile yakından ilgilidir. Dışsallık kavramı, bir firmanın karşılığını ödemediğinde elde ettiği yararları ; karşılığını ödemediğinde sağladığı yararları, karşılığını almadan yüklediği maliyetleri ve karşılığını ödemediğinde başkalarına yüklediği maliyetlere kapsamaktadır. Kısaca dışsallıklar piyasanın algılayamadığı her türlü faydaları ve maliyetleri kapsamaktadır. Dışsallık sosyal fayda ile özel fayda ve sosyal maliyet ile özel maliyet arasındaki farkları oluşturmaktadır. Dışsallıkların hesaba katılması, bu farkların en aza indirilmesi ve dolayısıyla kaynak tahsisinin daha etkin bir biçimde yapılabilmesi açısından önem taşımaktadır. Günümüzde organize ve organize olmayan yerleşim biçimi kavramlarının giderek önem kazanması, dışsallık olgusunun öneminin gider daha iyi kavranmasından ileri gelmektedir. Bireysel ve toplu yerleşim kavramları arasındaki ayırım da esas itibarıyla dışsallıklardan yararlanma ve dışsallık yaratma olgusu düzeyinde anlam kazanmaktadır.

a) İç ve dışa dönük sanayileşme stratejilerinde bireysel yerleşim;

Bireysel yerleşime hem içe dönük hem de dışa dönük sanayileşme stratejileri çerçevesinde yer verilmektedir. Ancak her iki strateji çerçevesinde bireysel yerleşim olgusunun nispi önemi farklı olmakta, ayrıca organize bireysel yerleşim olgusunun dışsallık kavramı ile ilişkisi farklı derece ve biçimlerde kurulmaktadır.

İçe dönük sanayileşme stratejisi çerçevesinde bireysel yerleşimi gerekli kılan çeşitli nedenler vardır;

● Bireysel yerleşim biçimi genellikle büyük işletmeler için sözkonusu olmaktadır. Diğer bir deyişle büyük işletmelerin kurulması ihtiyacı, bireysel yerleşimi gerekli kılmaktadır. Aslında bu büyük işletmelerden çoğu çok sayıda üretim ünitesinden oluştuğu için, bir firmaya ait olan büyük yerleşim birimlerinden çoğu, zamanla toplu yerleşim modeline (organize toplu yerleşim modeli) dönüşmektedir. Örneğin demir çelik kompleksleri, petrol - kimya kompleksleri, bir firmaya ait organize toplu yerleşim birimlerini oluşturmaktadır. Bu nedenle aslında, boyut nedeniyle bireysel yerleşim alanı seçme, sanıldığı kadar yaygın bir uygulama değildir. Esasen içe dönük sanayileşme stratejisi çerçevesinde çok büyük boyutlu bağımsız üretim birimlerinin kurulması ancak iç pazarı çok geniş olan ülkelerde ve önemli ölçüde boyut ekonomisi yaratan sanayilerde söz

konusu olabilmektedir. Boyut faktörü nedeniyle bireysel yerleşim olgusu, daha ziyade dışa dönük sanayileşme stratejisi çerçevesinde anlam kazanmaktadır.

- İçer dönük sanayileşme stratejisi çerçevesinde, bireysel yerleşimi gerekli kılan bir neden de doğal kaynaklara yakınlıktır. İçer dönük stratejide ulusal hammadde kaynaklarının değerlendirilmesi esastır. Diğer taraftan pekçok sanayi dalında ham maddeye yakınlık maliyetleri önemli ölçüde etkilemektedir. Bununla birlikte hammaddeye yakınlık, genellikle toplu yerleşim merkezlerinden önemli ölçüde uzaklaşmayı gerekli kılmaktadır. Bu nedenle genel olarak nihai birincil ve ara birincil sanayilerde bireysel yerleşim olgusuna çok rastlanılmaktadır. Aslında burada da tam anlamı ile bir bireysel yerleşim sözkonusu değildir. Kurulan işletme, çevrede hammaddeyi üreten diğer işletmelerle bir bütün oluşturmaktadır. Böylece bir bakıma burada da organize bir toplu yerleşim sözkonusu olmaktadır.

- İçer dönük stratejide bireysel yerleşime yol açan bir diğer neden de işgücü ihtiyacının yüksek olması ve bu açıdan rekabetsiz bir işgücü alıcı piyasasında çalışmanın önemli avantajlar sağlayabilmesidir.

- İçer dönük stratejide bireysel yerleşimi gerekli kılan bir değer neden de çevre kirlenmesi olmaktadır. Çevreyi aşırı derecede kirleten veya çevre açısından tehlike yaratan kuruluşlar da bireysel yerleşime zorlanmaktadır. Burada bazı işletmelerin ekşi dışsallıklar yaratmasının önlenmesi sözkonusudur.

- Bazı özel nedenler, örneğin girişimcinin veya girişimcilerin memleketlerine yakınlık da bazı hallerde bireysel yerleşime neden olabilmektedir.

- Bürokratik işlemlerin ağırlık kazandığı ülke ve alanlarda bürokratik baskı ve denetimden uzak olma isteği de, bazı hallerde bireysel yerleşime neden olabilmektedir.

İçer dönük sanayileşme stratejisi çerçevesinde, bireysel yerleşimde organize olma veya olmama olgusunu tayin eden iki önemli faktör vardır. Bunlardan birincisi işletme boyutudur. İşletme boyutları ne kadar büyük olursa, organize yerleşimi olgusu da o kadar önem kazanmaktadır. Organize olma özelliği üzerinde etkili olan ikinci faktör de kamu - özel sektör ayrımıdır. Kamu yatırımlarının organize olma özelliği özel yatırımlara nazaran daha fazladır. Buna paralel olarak, kamu sektöründe bireysel organize yerleşim eğilimi, özel sektörden çok kuvvetli olmaktadır. Kamu firmalarının bireysel yerleşiminde esas, çevreye maksimum dışsallık yaratmak, özel bireysel yerleşimde esas ise, çevredeki dışsallıklardan maksimum düzeyde yararlanmaktır.

Prencip olarak dışa açık sanayileşme stratejisi çerçevesinde bireysel yerleşim, içer dönük stratejiye nazaran daha önemli bir yer işgal etmektedir. Bunun çeşitli nedenleri vardır.

● Dışa açık sanayileşme stratejisi, genel olarak firma boyutlarının artmasına neden olmaktadır (İhracata yönelik sanayiler). İçe dönük sanayileşme stratejisinde iç piyasanın gereklerine cevap verilmesi eşastır. Bu bakımdan bu strateji çerçevesinde küçük ve orta boy işletmeler her alanda çok yaygındır. Büyük işletmeler bile aslında, çok sayıda küçük üretim biriminin teknik bir zincirleme çerçevesinde bir araya gelmeleri ile oluşmaktadır. Buna karşılık dışa açık sanayileşme stratejisinde işletmeler ölçek ekonomilerini maksimum düzeyde değerlendirmek durumundadırlar. Bu şekilde, hem ihraç edilebilir bir artık yaratılmış, hem de üretim düşük bir maliyet ile gerçekleştirilmiş olmaktadır. Bunlar, gerçek uzmanlaşmış büyük birimler olduğundan, zamanla toplu yerleşim modeline geçmeleri veya dönmeleri söz konusu olmamaktadır.

● Dışa açık sanayileşme stratejisi çerçevesinde büyük pazarlama şirketlerinin ortaya çıkması ve ekonomide aktif bir rol oynamaya başlaması, üretim birimlerinin pazara yakınlık amacıyla toplu yerleşim bölgelerine yönlendirmelerini gereksiz kılabilmeğe ve bireysel yerleşim olgusuna yeni bir dinamizm kazandırmaktadır.

● Genel olarak dış ticaretin liberalleşmesi (ithalat yasaklarının azalması ve gümrük vergilerinin azalması) ve ihracaatın teşviki, iç piyasadan girdi temini ve iç piyasada pazarlama yapma amacıyla toplu yerleşim zorunluluğunu ortadan kaldırmaktadır.

● Çok büyük sanayi guruplarının oluşması, bu guruplara ait uzmanlaşmış üretim birimlerinin belli avantajlar elde etmek için bireysel olarak yerleşmelerine imkan vermektedir.

● Nihayet çok uluslu şirketlerin uluslararası düzeyde uyguladıkları stratejiler ve yarattıkları uluslararası karşılıklı bağımlılık sistemi, gelişmekte olan ülkelerde bireysel işletmelerin ekonominin geri kalan kısmından bağımsız bir biçimde çalışarak uluslararası sanayi sistemine entegre olmalarına imkan vermektedir.

Dışa açık sanayileşme stratejisi çerçevesinde bireysel yerleşimde tercih önceliği de değişmekte, tüketim merkezlerine, sanayi bölgelerine, hammadde üretim merkezlerine ve alanlarına yakınlık yerine, deniz kıyısına ve sınır bölgelerine yakınlık tercih edilir hale gelmektedir.

İçe dönük sanayileşme stratejisinde, bireysel yerleşimde deniz kıyısı tercihi, hammaddesi zorunlu olarak dışarıdan temin edilen sanayilerde (petrokimya) görülmüştür. Dışa açık sanayileşme stratejisinde deniz kıyısı tercihi daha büyük bir yaygınlık kazanmaktadır. Çünkü deniz kıyısı tercihini etkileyen faktör sadece hammadde ithali kolaylığı değildir. Üretilen mamul madde ihracında da deniz kıyısı tercihi maliyetlerin aşağıya çekilmesinde etkili olabilmektedir. Bireysel yerleşimde deniz kıyısının tercih edilmesinin önemli nedenlerinden birisi de yarım milyon tonluk gemilerin yapımıyla deniz yoluyla taşımacılıkta maliyetlerin büyük ölçüde azalmış olmasıdır.

Diğer taraftan dışa açık sanayileşme stratejisinde hammaddeye yakınlık olgusu da önemini kaybetmiş bulunmaktadır. Bu durum, bir taraftan hammadde taşıma tekniklerinde önemli gelişmeler olması (pipe line, büyük tonajlı gemiler vs) diğer taraftan ithal edilen hammaddelerin daha kaliteli ve ucuz olabilmesi, nihayet kurulan ünitelerin boyutlarının çok artması nedeniyle, hiçbir hammadde kaynağının tek başına bir üretim birimini yeterli bir süre besleyememesinden kaynaklanmaktadır.

Dışa açık sanayileşme stratejisi çerçevesinde komşu ülkelerle yapılan ticaretin önem kazanması, sınır bölgelerine yerleşimi avantajlı hale getiren bir faktör haline gelebilmektedir. Bu duru özellikle ulaşım maliyetlerinin önem kazandığı hallerde sözkonusu olabilmektedir. Nihayet uluslararası düzeyde fasonaj pratiğinin gelişmesi de bireysel yerleşim imkanlarını arttırmaktadır. Çünkü fasonaj üretimi yapan firmalar, girdilerini dışarıdan temin etmekte, ayrıca ürettikleri malları da tamamen dışarıya satmaktadırlar.

Özetleyecek olursak, içe dönük sanayileşme stratejisinde bireysel yerleşim tercihi yapan firmaların da ulusal sanayie entegrasyonları esastır. Buna karşılık dışa açık sanayileşme stratejisinde bireysel yerleşim, uluslararası sanayi sistemine entegrasyon çerçevesinde anlam kazanmaktadır. Bu durum, uzmanlaşma, boyut artışı, dış girdi kullanımı ve çıktılarının dışa yönlendirilmesi gibi sonuçlar doğurmaktadır. Böylece dışa açık strateji çerçevesinde bireysel yerleşim daha büyük bir gelişme dinamizmi kazanmış olmaktadır. Ayrıca bireysel yerleşim içinde de organize bireysel yerleşim, ağırlık kazanmaktadır. Bu durum işletmelerin dışa dönüklük özelliklerinin artması ve boyutların büyümesi ile ilgilidir. Nihayet organize bireysel yerleşim olgusu içinde de çevreye dışsallık yaratmak yerine, çevredeki dışsallıklardan azami ölçüde yararlanmak önem kazanmaktadır.

b) Sanayileşme stratejilerinde toplu yerleşim

Toplu Yerleşim; Yukarıda değinildiği gibi organize ve organize olmayan toplu yerleşim olarak iki grupta ele alınabilir.

1) Organize Olmayan Toplu Yerleşim;

İçe dönük sanayileşme stratejisini uygulayan ülkelerde sanayiinin % 50'sine yakın bir bölümü bir tek bölgede, % 80 – 90'lara yakın bir bölümü de birkaç bölgede yoğunlaşmıştır. Sanayide görülen bu yerel konsantrasyon kendiliğinden gerçekleşmiş, diğer bir deyişle toplu yerleşim olgusu organize olmayan bir biçimde gelişmiştir. Bununla birlikte zaman içinde bu bölgelerden bazıları organize toplu yerleşim modellerinin tüm özelliklerine sahip hale gelmişlerdir.

Organize olmayan toplu yerleşim olgusu yakından incelendiğinde, bir bölgede toplanmış olan endüstriler arasında çok sıkı bir ilişkinin bulunduğu ve bu ilişkilerin

zaman içinde adeta bir sanayi örgütüne dönüştüğü görülecektir. Diğer bir deyişle, organize olmayan toplu yerleşim bölgesindeki işletmeler, zamanla adeta büyük bir fabrikanın atölyeleri gibi birbirine kaynaşmakta, ilişkiler maksimum düzeye çıkarılarak tüm dışsal ekonomilerden yararlanılmaktadır. Bu durum 19. yüzyıldan buyana sanayi bölgesi olarak gelişmiş bölgelerde kendisini net bir biçimde göstermektedir. Öyle ki bu bölgelerdeki sanayi dokusu gelişmiş ülkelerin az gelişmiş yöreleri ve gelişmekte olan ülkeler için bir ilham kaynağı oluşturmuştur. Temelde organize sanayi bölgeleri de bu dokunun idealleştirilerek yeniden yaratılması esasına dayanmaktadır.

Organize olmayan toplu yerleşim olgusunun esası, birbiriyle girdi çıktı ilişkisi içinde olan firmaların zamanla bir mekan birliği içinde çalışmaya başlamaları ve bölge dışından alınan ve bölge dışına satılan ara girdilerin minimum düzeye indirilmesidir. Bu şekilde bölge zamanla entegre bir fabrikaya dönüşmektedir. Esasen organize olmayan bölgelerin tarihsel gelişimleri incelendiğinde, bunların iki şekilde ortaya çıktığı görülmektedir. Bunlardan birisi, bölgede kurulan bir temel mallar sanayiinin çıktılarını değerlendirmek amacıyla bölgeye yeni üretim birimlerinin gelmesi (temel mallar sanayiinin ileriye doğru etkileri) dir. Sanayi bölgelerinin gerisinde bazen da nihai mal üreten bir bireysel işletmenin girdilerini üretmek amacıyla çevreye çeşitli küçük işletmelerin toplanması (ileriye doğru etkiler) olgusu bulunmaktadır. Diğer bir deyişle organize olmayan sanayi bölgelerinin gerisinde daima üretim birimlerinin ileriye ve geriye doğru etkilerle yarattıkları teknik zincirleme olgusu bulunmaktadır.

Böylece organize olmayan sanayi bölgeleri, belli bir sanayi geleneği olan tüm ülkelerde ulusal sanayi sisteminin esasını oluşturmaktadır. Bu gün tüm sanayileşmiş ülkelerde ve yarı sanayileşmiş ülkelerde organize olmayan çok büyük sanayi bölgeleri bulunmaktadır.

Dışa açık veya dışa dönük sanayileşme stratejisi çerçevesinde organize olmayan toplu yerleşim olgusu gelişme dinamiklerini kaybetmektedir. Çünkü bu strateji çerçevesinde sanayiler arasında ulusal ve bölgesel düzeydeki teknik zincirleme önemini geniş ölçüde yitirmektedir. Bu strateji çerçevesinde her sanayi ileriye ve geriye doğru ilişkilerini uluslararası düzeyde kurabilmektedir. En azından bazı önemli girdiler ve çıktılar için bu sonuç ortaya çıkmaktadır.

Diğer taraftan organize olmayan toplu yerleşim kaçınılmaz bir biçimde bazı alt yapı dar boğazları ile karşı karşıya bulunmakta, bu da maliyetleri yükselten bir öge olmaktadır. Bu durumda dışa açık sanayileşme strateji ile bağdaşmayan ve sanayiinin dış rekabet gücünü kaybetmesine yol açan bir sonuç yaratmaktadır.

Her iki olgunun bir sonucu olarakta, dışa açık sanayileşme stratejisinin izlediği ülkelerde organize olmayan sanayi bölgelerinin, sanayi yerleşimindeki eski çekiciliği kaybolmuş olmaktadır.

2) Organize Toplu Yerleşim ;

Organize olmayan toplu yerleşim olgusu, daima önemli eleştirilere konu olmuş ve bu olgunun sakıncalarını gidermek, yarattığı boşlukları doldurmak ve avantajlarını maksimumlaştırmak amacıyla, organize sanayi bölgeleri kurulmuştur. Organize Sanayi Bölgeleri prensip olarak organize olmayan sanayi bölgelerini örnek olarak almakta ancak bu modelin sakıncalarını minimum, avantajlarını maksimum kılacak şekilde uygulanmasına yönelmektedir. O.S.B ve organize olmayan sanayi bölgesi arasındaki farkları şu noktalarda toplamak mümkündür.

- Organize olmayan sanayi bölgelerinin oluşması çok uzun bir zaman almaktadır (en az çeyrek asır). Organize Sanayi Bölgeleri bu süreyi kısaltmaya yönelik bir uygulamadır.

- Günümüzde organize olmayan sanayi bölgeleri ülkelerin daha ziyade gelişmiş yörelerinde bulunmaktadır. Bu bölgelerin diğer bölgelere nazaran sanayi yerleşim açısından daha avantajlı olması, bölgesel açıdan dengesizliklerin artmasına neden olmaktadır. Organize Sanayi Bölgeleri, ülkenin geri kalmış bölgeleri aleyhine olan bu durumu düzeltmeye yöneliktir.

- Organize olmayan toplu yerleşim olgusu, düzensiz ve kontrolsüz hızlı şehirleşmeyi de birlikte getirmiştir, OSB'ler sanayileşme olgusu ile şehirleşmeyi ahenkli ve kontrollü bir biçimde geliştirmeye yönelmektedir.

- Organize olmayan sanayi bölgelerinde sanayileşme daima alt yapı dar boğazı ile gerçekleşmiş ve sanayici bazı alt yapıları bizzat gerçekleştirmek veya büyük kayıplara katlanmak zorunda kalmıştır. Bu durum sanayiinin gelişme dinamiklerini olumsuz yönde etkilemiştir. OSB sanayiinin gelişmesinde karşılaşılan bu alt yapı engelini ortadan kaldırarak daha hızlı bir sanayi gelişmesini mümkün kılmaya yönelmektedir.

- Organize olmayan sanayi bölgeleri bazı hallerde çok önemli dışsal ekonomiler yaratarak sanayi açısından bir dinamizm oluşturmuştur. Ancak organize olmayan sanayi bölgeleri önemli eksi dışsallıklar da yaratmakta, ayrıca artı dışsal ekonomilerin ağırlık kazanması, uzun bir süre içinde ve bazı tesadüflerin yardımı ile gerçekleşmektedir. OSB'ler, artı dışsal ekonomilerin maksimizasyonu esasına dayanmakta ve dışsallıklar olgusunu bilinçli bir biçimde ele almayı amaçlamaktadır.

Günümüzde OSB'leri de, organize olmayan sanayi bölgeleri gibi içe dönük ulusal sanayi sisteminin en temel öğelerinden birisi haline gelmiş bulunmaktadır. OSB'ler içe dönük stratejisinden kaynaklanan ulusal sanayi sistemine modern bir biçim verme çabasından kaynaklanmaktadır.

Prensip olarak dışa dönük sanayileşme stratejisinin dayandığı uluslararasılaşmış sanayi sistemi içinde Organize Sanayi Bölgeleri önemli bir gelişme dinamizmi kazanmaktadır. Ancak organize sanayi bölgelerinin dışa açık sanayileşme stratejisi çerçevesindeki işlevleri ve yapıları önemli değişmelere uğramaktadır.

Dışa açık sanayileşme stratejisi çerçevesinde OSB'ler Serbest Sanayi Bölgeleri biçimini alarak sanayileşme stratejisi çerçevesinde önemli bir işlev görebilmektedir.

- OSB'lerin altyapı avantajları ve serbest bölgelerin gümrük avantajları bu bölgelere yerleşecek olan yerli sanayinin uluslararası rekabet gücünü arttırmaktadır.

- Serbest Sanayi Bölgeleri yabancı sermaye açısından da çok çekici olmakta, bu ise ülkeye çok çeşitli avantajları yanında önemli istihdam avantajları, bazı hammadde ve ara mallarını ihraç olanakları yaratmaktadır.

Dışa açık sanayileşme stratejisi çerçevesinde OSB'ler serbest sanayi bölgeleri biçiminde düzenlenebileceği gibi ulusal ekonomi içinde de yer alabilir. Burada OSB'ler ihracata dönük sanayileri teşvik etmenin ve bu sanayilerin rekabet gücünün artırılması- nın bir aracı olarak kullanılabilir. Bu amaçla;

- OSB'ler uzmanlaşmış küçük ve orta boy işletmelerin biraraya getirilmesini sağlayarak bunların aralarında rekabet gücünü arttırıcı bir yeniden uzmanlaşmaya gitmelerini sağlayabilir.

- OSB'ler fasonoj üretim yapan küçük ve orta boy üretim birimlerini biraraya getirebilir. Bu şekilde OSB'ler aracılığıyla uluslararası sanayi sistemi ile bütünleşme daha kolaylaştırılmış olur.

- OSB'ler ihracata yönelik sanayileri teşvik amacıyla bir teşvik aracı olarak kullanılabilir. Bu çerçeve içinde ihracata yönelik sanayilere ucuz altyapı hizmetlerine paralel olarak, ucuz veya karşılıksız yerleşim yerleri düşük bir kira karşılığı fabrika binaları vs. temin edilebilir.

- Tüm ihracata yönelik işletmelerden oluşan OSB'ler içinde ortaya çıkacak karşılıklı ilişkiler ulusal sanayinin gelişmesine yeni bir dinamizm kazandırabilir.

Böylece içe dönük sanayileşme ve dışa dönük sanayileşme stratejileri çerçevesinde OSB'ler farklı işlevlere sahip olmakta ve bu işlevi görmek için de farklı bir yapı kazanmaktadır.

Dışa dönük sanayileşme stratejisi çerçevesinde sanayi bölgelerinin organize olma özelliği uluslararası rekabetin ve rekabet gücü kazanmanın ve uluslararası sisteme enteg-

re olmanın gereklerini ifade etmektedir. Diğer bir ifade ile dışa açık sanayileşme sisteminde organize sanayi bölgeleri ulusal fayda ile uluslararası fayda, ulusal maliyet ve uluslararası maliyet arasındaki farkların ulusal çıkarlar açısından değerlendirilmesine yönelmektedir.

II) Türkiye'de İçer Dönük Sanayileşme Stratejisine Dayalı Yerleşim Modelinden Dışa Açık Stratejiye Uygun Yerleşim Modeline Geçiş Olanakları

Türkiye'de 1980'li yıllara kadar uygulanan içer dönük sanayileşme stratejisi çerçevesinde dört çeşit yerleşim biçimi ortaya çıkmıştır. Bunlar Organize bireysel yerleşim, Organize olmayan toplu yerleşim, Organize toplu yerleşim modelleridir.

a) Türkiye'de Organize Bireysel yerleşim

Türkiye'de organize bireysel yerleşim olgusu esas itibariyle iktisadi Devlet Teşekküllerinin yaptığı yatırımlarda kendisini göstermektedir. İktisadi Devlet Teşekkülleri genellikle temel mallar alanında (ara birincil), veya nihai mallar alanında yatırım yapmaktadır. Bu yatırımlar genellikle büyük boyutlu olmaktadır. Nihayet bu yatırımlar genellikle gerice yörelere ve toplu yerleşim alanlarının uzaklarına yapılmaktadır. Bu nedenlerle de bu yatırımların bireysel yerleşim modeli çerçevesinde gerçekleştirilmesi gerekli olmaktadır.

Kamu sektörü yatırımlarının belli bir plân çerçevesinde yapılması genellikle ciddi bir altyapı hazırlığının yapılmasını mümkün kılmaktadır. Ayrıca Türkiye'de Kamu İktisadi Teşebbüsleri yatırımlarında kapsamlı bir altyapı yaratılması adeta bir gelenek haline gelmiştir. Türkiye'de plânlı döneme geçilmesinin en fazla etkili olduğu konulardan birisi de kamu iktisadi teşebbüslerinin yatırım plân ve programlarının tutarlı bir biçimde hazırlanması olmuştur. Burada hemen şunu ilave etmek gerekir ki, bu tutarlılık içer dönük sanayileşme stratejisi çerçevesinde anlam kazanmaktadır. (Tablo I) de görüleceği gibi son yirmi yılda kamu sektöründeki büyük işletme sayısı (imalat sanayii) 238'den (1963), 433'e (1982) yükselerek yaklaşık iki kat artış göstermiştir. Bu koşullar altında yılda ortalama 10 yeni kuruluş işletmeye açılmıştır. Zaman içinde Kamu İktisadi Teşebbüslerinde ortalama boyut da önemli bir değişmeye uğramamış ve 600-700 arasında seyretmiştir. Bu ortalama boyut bireysel yerleşim açısından anlamlı bir boyuttur.

Türkiye'de KİT'lerin bir bölümü sanayi bölgeleri içinde veya bazı yerleşim birimlerinin içinde yer almaktadır. Buna rağmen KİT'lerin çoğu organize bireysel yerleşimin tüm özelliklerini göstermektedir. Çünkü KİT'ler çevrelerinde bulunan sanayiler ile minimum bir ilişki içinde bulunacak ve adeta çevrelerinden bağımsız bir biçimde faaliyet gösterecek şekilde örgütlenmişlerdir. Diğer bir deyişle KİT'ler çevrelerine bazı dışsallıklar yaratmışlar, ancak çevrelerindeki dışsallıklardan yararlanma yoluna gitmeyecek şekilde örgütlenmişlerdir. KİT'lerin çoğu kendi enerji, su, yol, haberleşme imkan-

larına sahip oldukları gibi, kendi lojmanlarını, kendi ticaret merkezlerini, kendi eğlence yerlerini bile düzenliyerek çevreden kopmuşlardır.

Böylece Türkiye'de KİT'ler içe dönük sanayileşme stratejisinin organize bireysel yerleşim modeli üzerindeki tüm etkilerini bünyesinde taşımaktadır. Bilindiği gibi bu tür işletmelere "evrensel" işletme denilmekte ve bu modele sosyalist ülkeler başta olmak üzere tüm gelişmekte olan ülkelerde rastlanmaktadır.

İçe dönek sanayileşme stratejisinde organize bireysel yerleşim modelinin bir ürünü olan evrensel işletmelerle dışa açık sanayileşme stratejisinin bağdaşması mümkün değildir. Bu nedenle Türkiye'nin dışa açık stratejiye geçmesi, bu evrensel işletmelerde önemli revizyonların yapılmasını gerekli kılmaktadır. Bu işletmelerde rasyonalizasyona gidilmesinin ilk koşulu bunların mümkün olduğu nispette çevreye açılmaları, yani uzmanlaşma düzeyini arttırmaları ve bazı mal ve hizmetleri dışarıdan temin ederken, eskiden sadece kendileri için ürettikleri bazı mal ve hizmetleri de dışa açık bir biçimde üretmeye başlamalarıdır. Bu arada bazı KİT'lerin buldukları alanların Organize Sanayi Bölgelerine dönüştürülmesi, bazılarının bulunduğu alanlarda Organize Serbest Sanayi Bölgelerinin geliştirilmesi gerekmektedir. Her halde her KİT için ayrı bir inceleme ile ne yapılabileceğinin belirlenmesi daha anlamlı olacaktır. Bu arada Türkiye'de organize bireysel yerleşim olgusunun özel teşebbüs çerçevesinde de hızlı bir gelişme göstermeye başladığı görülmektedir. Ancak bu gelişmenin boyutları hakkında tam olarak rakam vermek pek mümkün değildir. Ayrıca bunları organize olmayan yerleşim biçiminden ayırmak da her zaman mümkün değildir.

b) Türkiye'de Organize Olmayan Bireysel Yerleşim

Türkiye'de organize olmayan bireysel yerleşim olgusuna da rastlanılmaktadır. Ancak bu olgunun boyutlarını tesbit etmek kolay değildir. Bu güçlük organize olmayan bireysel yerleşim ile organize olmayan toplu yerleşim arasında bir ayırım yapmanın istatistiksel olarak mümkün olmamasından kaynaklanmaktadır. Türkiye'de organize olmayan bireysel yerleşimin boyutlarını tespit için çok daha detaylı bilgilere ihtiyaç vardır. Bununla birlikte bu konuda bazı varsayımlar yaparak kaba bir tahminde bulunmamız mümkündür.

Bu konuda yapılabilecek bir varsayım 100'den fazla büyük sanayi işletmesi bulunan illerde organize olmayan bireysel yerleşim olgusuna rastlanmayacağıdır. Bu varsayım daha ziyade özel teşebbüs için geçerlidir.

Türkiye'de 100'den fazla büyük sanayi işyerine sahip olan 15 il vardır. (Bakınız Tablo 2). Bunlardaki işletme sayısı toplam işletmelerin % 83'ünü ve özel işletmelerin % 85'ini oluşturmaktadır. Böylece organize olmayan bireysel yerleşim olgusunu bu

% 85'den geri kalan rakam içinde aramak gerekmektedir. Aslında bu oranı biraz daha genişletmek veya daraltmak mümkündür. Her halde Türkiye'de 1000–2000 büyük sanayi işletmesi organize almayan bireysel yerleşim modeli içinde değerlendirilebilir.

Organize olmayan bireysel yerleşim esasına göre kurulmuş olan bazı işletmeler bugün şehir merkezlerinin içinde veya çok yakınında bulunmaktadır. Bu işletmeler genişleme ihtiyaçlarını karşılayamama, günün her saatinde ulaşım ihtiyaçlarını sağlayamama ve çevre kirlenmesi açısından bazı sınırlamalara uyma zorunluluğu ile karşı karşıya bulunmaktadır. Ancak bu işletmeler, işgücü temini ve şehir merkezindeki bazı hizmetlerden yararlanma konusunda avantaja sahiptirler.

Organize olmayan bireysel yerleşim modeline göre kurulmuş bazı işletmeler ise şehir merkezlerinin 10–20 km. bazan de daha da uzağında bulunmaktadır. Bu işletmeler kuruluş aşamalarında elektrik trafosu yapımı, telefon hattı çekimi, su getirilmesi, yol yapımı gibi konularda bazı ek maliyetlere katlanmak mecburiyetinde kalmışlardır. Diğer taraftan bu işletmeler tüm bu altyapıların tamamlanabilmesi için uzun süren bürokratik işlemleri tamamlamak zorunda kalmışlar, bu nedenle de yatırımlarında gecikmeler olmuştur.

Organize olmayan bireysel yerleşimde, işletme safhasında da işçilerin en yakın yerleşim merkezine sürekli olarak taşınmaları, yemekhane işletme gibi ek masraflara katlanılması gereği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca şehirden uzaklaştıkça işgücü, özellikle kalifiye işgücü temini güçleşmektedir.

Bazı hallerde de şehir dışına veya içine yatırım yapmış işletmeler, bu alanların başka amaçlar için değerlendirilmesine karar verilmesi sonucu, yerlerini boşaltma isteği ve ihtimali ile karşılaşmakta, bu durum, şirketin uzun vadeli yatırım plânları yapmasını güçleştirmektedir. Bazı hallerde sanayi gelişmenin başka yönlere kayması bazı şirketlerin bir bölge izole ve yalnız kalmalarına neden olmaktadır. Bu durum ise bu şirketlerin zamanla rekabet güçlerinin azalmasına, uzun vadeli yatırımlar konusunda tereddütlerin doğmasına ve bazı hallerde şirketin iki ayrı yerde faaliyette bulunmasına neden olmaktadır.

Türkiye'de organize olmayan, iç talebin çok canlı olduğu, üretilen her main istenilen fiyattan satılabildiği, dolayısıyla yüksek maliyetlere katlanmanın mümkün olduğu ve ulaşım maliyetinin nispeten düşük olduğu (petrol krizi öncesi) dönemlerde hızla gelişmiştir. Organize olmayan bireysel yer seçiminde,

- Kullanılan arsanın sahibi olma,
- Kendi memleketine yakınlık,
- Bürokratik gözetim ve denetimden uzak olma gibi ekonomi - ötesi kriterler tayin edici bir rol oynayabilmiştir.

Yurtdışında çalışan işçilerin kurduğu yüzlerce işçi şirketi yatırımlarının tamamlanamamasında, tamamlananların işletmeye açılmasında, işletmeye açılanların da kârlı bir şekilde çalıştırılmamasında, yer seçiminde işçilerin memleketlerine yakınlık kriter-

lerinin ön plânda tutulmasının büyük rolü olmuştur. Bu işletmeler, işgücü, özellikle kalifiye işgücü ve yönetici temininde, hammadde temininde, ve altyapı konusunda çeşitli güçlüklerle karşılaşmaktadırlar.

Organize olmayan bireysel yerleşimin çok ilkel bir yerleşim modeli olduğu ve şu veya bu şekilde gerek içe dönük sanayileşme stratejisi içinde, gerekse dışa açık sanayileşme stratejisi içindeki yerinin giderek azalacağı açıktır. Ne var ki bu model, içe dönük sanayileşme stratejisi çerçevesinde varlığını sürdürebilirse bile dışa dönük strateji çerçevesinde büyük bir ekonomik baskı altında şekil değiştirmeye zorlanacaktır. Bu nedenle 1980'den sonra Türkiye'de ortaya çıkan strateji değişikliği bu modele göre yerleşmiş firmalar üzerinde hissedilir ölçüde olumsuz etkiler yaratacaktır. Organize olmayan bireysel yerleşim esasına göre yerleşim yapmış olan firmaların yeni stratejiye uyum yapabilmeleri için bazı çözüm yolları yok değildir.

- İktisadi güçlüklerinin temelinde, hatalı yerleşimi olan firmaların, yer değiştirmesi gerekli ve yararlı olabilir. Bu açıdan yakın çevrede yer alan hazır ve kiralık işyerlerinin bulunması önemli bir olanak teşkil eder. Ne yazık ki Organize Sanayi Bölgelerinde yer alan bu tür kiralık işyerleri Türkiye'de gelişmiş değildir. Bu durumun mümkün olduğu hallerde yeni yerleşim için uyum ve modernizasyon kredilerinin verilmesi yararlı olabilir.

- Uyum için diğer bir çözüm, çevredeki birkaç şirketin ortak sorunlarına ortak çözüm arayarak maliyetlerini aşağıya çekmeye çalışmalarıdır. Bu çaba, bir anlamda birkaç şirketin, buldukları yörede OSB'lerde rastlanılan bazı avantajları kendileri için sağlamaları anlamına gelir.

- Sorunun şirketlerin buldukları yörede kalarak çözümlenmesi her zaman mümkün olmayabilir. Bazı hallerde şirketlerin uzaklardaki yeni organize yerleşim noktalarına taşınmaları gerekebilir. Bazı sanayi dallarında bu değişme nispeten düşük bir maliyetle gerçekleştirilebilir. Bazı sanayi dallarında ise bu sorunun çözümlenmesi çok yüksek maliyetler gerektirir. Ayrıca uzak alanlara taşınma, kalifiye işçinin nakli açısından da büyük sorunlar yaratacaktır. Bu nedenle bu çözüm ancak ihracata dönük üretim yapma şansı olan işletmeler için sözkonusu olabilecektir.

- Bu arada bazı işletmelerin de faaliyet alanını değiştirmesi veya bazı politika değişiklikleri ile (ücret politikası gibi) veya teknoloji değişikliği ile bulunduğu yere uyum yapması veya yerleşiminden doğan dezavantajlarını kapatmaya çalışması gerekmektedir.

c) Organize olmayan toplu yerleşim

Türkiye'de organize olmayan toplu yerleşim, Türk özel imalat sanayiinin büyük bir bölümü için sözkonusudur. Prensip olarak 100'den fazla büyük işyerine sahip olan

15 ilde bu tür bir olgunun varlığından söz etmek mümkündür (Bakınız Tablo 2). Türkiye'deki toplam işletmelerin % 80'ini teşkil eden 6000 civarındaki büyük işletme bu olgu çerçevesinde değerlendirilebilir. Aslında organize olmayan toplu yerleşim modelini sadece büyük işletmeler (10'dan fazla işçi çalıştıran) çerçevesinde düşünmek doğru değildir. 10'dan az işçi çalıştıran veya kendisini bu şekilde deklare eden çok sayıda küçük işletme de organize olmayan toplu yerleşim modeli içinde yer almaktadır. Yine Tablo 2'den görüleceği gibi Türkiye'de mevcut olan küçük firmanın da çok büyük bir bölümü (% 63) sözünü ettiğimiz 15 il içinde yer almaktadır.

Bu çerçevede organize olmayan toplu yerleşim modelinin içe dönük sanayileşme stratejisinin etkisiyle daha önce tanımlanan şekilde biçimlenip bir sanayi dokusu oluşturduğu muhakkaktır. Bu doku içinde, bölgedeki her işletmenin varlığı geniş ölçüde başka işletmelerin varlığı ile açıklanmaktadır.

Türkiye'de organize olmayan toplu yerleşim modeli üzerinde henüz bir araştırma yapılmış değildir. Aslında bu modelin bölgeden bölgeye önemli değişiklikler arzettiği de bir gerçektir. Bu nedenle bu modelin dışa açık sanayileşme stratejisinden nasıl etkileneceğinin ve bu modelin yeni stratejiye uyumunun nasıl sağlanacağına öngörülmesi oldukça güçtür.

Şurası muhakkak ki, organize olmayan toplu yerleşim modeli içinde yeni koşullara uyum imkânları oldukça geniştir. Bu uyum sürecinin gerçekleşmesinde büyük firma, küçük firma ilişkilerinin ve fasonaj uygulamalarının büyük rolü olacaktır.

Organize olmayan toplu yerleşim modeli içinde firmalararası işbölümünü ve bireysel düzeyde üretim modellerini yeniden düzenleme konusunda çok geniş olanaklar ve seçenekler vardır. Bu nedenle uyum sorununun nasıl çözümleneceği somut durum analizleriyle ortaya konulabilecektir. Her halde bu değişimler fasonaj pratiğinin daha fazla yaygınlık kazanması, uzmanlaşma düzeyinin artması ve genel olarak altyapı darboğazlarının tamamen aşılması yönünde olacaktır. Bir bakıma yapılacak şey, organize olmayan toplu yerleşim birimlerinin organize hale getirilmesi ve aynı zamanda içe dönük sanayileşmeye özgü bir sanayi dokusundan dışa dönük sanayileşmeye özgü bir sanayi dokusuna geçilmesi olacaktır.

Organize olmayan toplu yerleşimi organize toplu yerleşime yaklaştırma çabaları daima olumlu sonuçlar verebilir. Ancak pratikte bu çabaların organize olmayan toplu yerleşimi teşvik ve ödüllendirme gibi bir etki yapmasından endişe edilmektedir. Bu endişeler haklı olabilir, ancak organize olmayan toplu yerleşim bölgelerinin de kendi kaderlerine terk edilmeleri mümkün değildir. Bu nedenle; bir an önce organize olmayan toplu yerleşim bölgelerine bir sınır çizilmesi ve organizasyon çabalarının bu sınır içinde yoğunlaştırılması gerekmektedir.

d) Organize Toplu Yerleşim (Organize Sanayi Bölgeleri) :

Türkiye'de organize toplu yerleşim olgusunun 20 yıllık bir geçmişi vardır. Türkiye'de son 20 yıl içinde 67'nin üzerinde sanayi bölge kurulmasına karar verilmiştir. Bunlara "kararnamesi çıkmış bölgeler" denilmektedir. Bunlardan 36 tanesi henüz kâğıt üzerinde vardır. Geri kalan OSB'ler ise uygulamanın daha ileri aşamalarında bulunmaktadır. Bunlardan İnegöl, Çerkezköy, Kayseri ve kısmen faaliyete geçmiş durumdadır. Altı OSB, Bursa, Eskişehir, Gaziantep, Konya, Manisa, Erzurum ise önemli ölçüde veya tamamen faaliyete geçmiş durumdadır.

Tablo 3'de görüldüğü gibi Türkiye'de OSB uygulaması 1960'ların başlarına kadar gittiği halde, ancak 1970'lerden sonra OSB'lerde fiili yerleşim belli bir dinamizm kazanmaya başlamıştır. Bugün Türkiye'de OSB'lerde 300'ü aşkın firma yerleşmiş durumdadır. Yerleşmenin çeşitli aşamalarında olan firmalarla bu sayı önümüzdeki yıllarda hızla artabilecektir. Bu artış arada ekonomik kriz nedeniyle yerleşme eylemlerinin yavaşladığı da unutulmamalıdır.

Bugün Türkiye'de OSB'lerde faaliyette bulunan firma sayısı Türkiye'deki toplam büyük firmaların % 3'üne tekabül etmektedir. Bununla birlikte OSB'lerde yerleşim olgusu potansiyel olarak büyük bir önem taşımaktadır.

Bugün uygulamaya geçmenin çeşitli aşamalarında olan 27 OSM'de yaratılması öngörülen işyeri sayısı 4652'dir. Bu rakam bugün Türkiye'de mevcut olan büyük işyerlerinin % 52'sine tekabül etmektedir. Diğer taraftan Türkiye'de öngörülen 60'ı aşkın OSB'nin gerçekleştirilmesi durumunda OSB'lerde 10.000'i aşkın büyük işyeri yaratılmış olacaktır. Bu rakam bugün Türkiye'de mevcut olan büyük işyerlerinin sayısını aşmaktadır. Ancak gerek inşaat halinde olan gerekse henüz plânlanma safhasında olan bu OSB'lerin hem gerçekleştirilme süreleri aşırı derecede uzamakta (10-12 yıl) hem de tamamlanan OSB'lerin dolması oldukça yavaş bir biçimde olmaktadır. Bireysel ve toplu organize olmamış yerleşimin hızla geliştiği bir ülke olan Türkiye'de bu durum, uygulanan modelden beklenen sonuçların alınmadığını açıkça göstermektedir. Bu başarısızlığın çeşitli nedenleri vardır. Bize göre bu başarısızlığın en önemli nedeni Türkiye'de OSB'lerin öncelikle mevcut yerleşim paterni çerçevesinde ortaya çıkan sorunları çözmek için değil, yerleşim paternini değiştirmek için kullanılmasıdır. (Tablo 4). İncelendiğinde bu durum açıkça görülmektedir. Yaratılan yeni yerleşim yerleri, küçük ve büyük sanayiinin yoğunlaştığı yerlerden çok, henüz sanayiinin gelişmediği yerlere yönelmiş bulunmaktadır. Diğer bir deyişle Türkiye'de de OSB'ler sanayinin bölge içindeki dağılımını ve yerleşimini etkilemekten çok, sanayinin bölgeler arası dağılımını değiştirmeye yönelik bir teşvik aracı olarak kullanılmıştır.

Türkiye'de büyük sanayinin yaklaşık % 83'ü, 100'den fazla büyük işletme bulunduran 15 ilde % 8,5 50 ile 100 arasında işletme bulunduran 12 ilde % 1'inden azı 10'dan

daha az işletme bulunduran 15 ilde toplanmış bulunmaktadır. Buna karşılık en çok gelişmiş 15 ilde OSB'ler çerçevesinde yaratılacak olan işyeri sayısı, toplam OSB işyerlerinin % 41, ikinci grupta 12 ilde yaratılacak işyeri sayısı toplam OSB işyerlerinin % 18'ine tekabül etmektedir. 3. grupta yer alan 12 ilde ise toplam OSB işyeri kapasitesinin % 12'si yaratılmak istenmektedir. Bu durum da OSB'lerin bölge içi yerleşim sorunlarından ziyade bölgelerarası yerleşim sorunlarının çözümlenmesine büyük bir ağırlık verilerek plânlandığını göstermektedir.

OSB'lerin bölgeler arasında sanayinin homejen bir biçimde dağılmasını sağlamak için bir araç olarak kullanılmak istenmesi içe dönük sanayileşme stratejisi çerçevesinde anlam kazanmaktadır. Dışa açık strateji çerçevesinde böyle bir amaca öncelik tanınması sanayileşmenin başlangıç aşamalarında olan bir ülke için dışa açılmayı zorlaştıran hatta imkansızlaştıran bir etki yaratabilir. Çünkü sanayilerin tüm bölgelere homojen bir biçimde dağılımını gerektiren hiç bir iktisadi faktör veya amaç yoktur. Buna karşılık bu amaç, ancak yüksek bir ön maliyete katlanarak gerçekleştirilebilir. İçe dönük stratejide bile katlanılması zor olan bu maliyetlere dışa dönük bir strateji çerçevesinde katlanması büyük zorluklar arzedecektir. O halde bugün karşılaşılan sorun Türkiye'de OSB'lerin dışa açık strateji ile bağdaşır bir yönde geliştirilip geliştirilemeyeceğidir.

Burada hemen şunu söylemek gerekir ki, Türkiye'de deniz kıyısında serbest sanayi bölgesi olarak kullanılabilecek nitelikte OSB'ler yoktur ve plânlanmış da değildir. Dolayısıyla yapılacak ilk işlerden birisi de bu boşluğun bir an önce doldurulmasıdır.

İkinci olarak, dış pazarlara yakın olan ve çeşitli şekillerde dış pazarlarla kolay ilişki imkanı veren OSB'lerin tesbit edilmesi ve bunların öncelikle geliştirilmesi gerekmektedir.

Bunlara ilave olarak sanayinin mevcut dağılım paternine uygun olarak yerleşim ihtiyacının en fazla olduğu bölgelerdeki OSB'ler öncelikle geliştirilmelidir.

Tüm sanayi bölgelerinde kiralık işyeri sistemi öncelikle geliştirilmelidir. Türk sanayiinde küçükten başlayarak progresif büyüme yolu ile gelişme çok yaygındır. Bu nedenle dinamik işletmeler sık sık işyeri değiştirmek sorunuyla karşı karşıya kalmaktadırlar. Bugüne kadar 3 ya da 5 defa işyeri değiştirdiği halde mevcut işyerine hala sığamayan işletmeler vardır. Kiralık işyerleri bu açıdan sanayiye büyük bir dinamizm getirecektir.

Bu arada ilk yapılması gereken şey mevcut sanayii içe dönük sanayileşme stratejisinin gereklerine göre yerleşim yapmaya teşvik etmekten vazgeçmektir.

SONUÇ :

Buraya kadar yaptığımız analizler çerçevesinde, başlangıçta işaret ettiğimiz sorulara cevap verebilmek için bazı ipuçları ortaya çıkmış bulunmaktadır.

● İçer dönük sanayileşme stratejisi çerçevesinde, ulusal sanayi sisteminin tüm sanayi döllerini kapsayacak şekilde geliştirilmesi esastır. Ülke büyüklüğü artıkça sisteme dahil edilecek sanayi sayısı da artmaktadır. Ülkede her türlü sanayinin geliştirilmesi ve ülkenin giderek kendine yeterli hale gelmesi, firmalar ve bölgeler arası bağlantıları en üst düzeye çıkarmayı gerektirmektedir. Bu nedenle içer dönük sanayileşme stratejisine en uygun yerleşim modeli, bölgelerarası ve firmalar arası karşılıklı bağlantıların yoğunlaştırılmasına imkan veren bir yerleşim modelidir. Bu amacı gerçekleştirmeyi imkan veren en uygun yerleşim biçimi ise, toplu yerleşimdir. Toplu yerleşim, sanayiler arası ilişkilerin en uygun koşullarda gerçekleştirilmesine imkan vermektedir.

İçer dönük stratejide, represantatif işletme modeli, orta ve küçük boylu, uzmanlaşmamış, iç kaynaklı girdileri ve içer yönelik üretime ağırlık veren işletme modelidir. Bu nedenle bu stratejide firmalar, büyük tüketim merkezleri, hammadde ve enerji kaynakları, ara malı kaynakları (sanayi bölgeleri) yakınında olmaya zorlanmaktadır. Organize Sanayi Bölgeleri, bu yığılaşmanın sakıncalarını gidermek, içer dönük sanayileşme stratejilerinin yarattığı sanayi sistemini rasyonelleştirmek ve modernleştirmek için uygun bir araç olarak görünmektedir.

● Dışa açık sanayileşme stratejilerinde, ülkedeki mevcut sanayilere dış rekabet gücü kazandırılması ve yeni yatırımların rekabet gücüne sahip olabilecek alanlarda ve rekabet gücüne sahip olacak biçimde yapılması gerekmektedir. Bu çerçeve içinde dışa açık sanayileşme stratejisine en uygun yerleşim modeli, ülkenin dış rekabet gücünü en üst düzeye çıkaran yerleşim modelidir.

Dışa açık sanayileşme stratejisi de represantatif işletme modeli büyük ve orta boylu, uzmanlaşmış, dış kaynaklı girdilere ve dışa yönelik üretime ağırlık veren bir işletme modelidir. Çünkü dış rekabet gücünün arttırılabilmesi için ölçek ekonomilerinden maksimum ölçüde yararlanılması, en ileri teknolojilerin kullanılması, en elverişli girdilerin kullanılması ve dış dünya ile ilişkilerin en kolay, sürekli ve ekonomik bir biçimde karşılanabilmesi gerekmektedir. Bu nedenlerle bu strateji içinde organize bireysel yerleşim olgusu büyük önem kazanmaktadır. Bunların deniz kıyısında kurulması ise, bu modelin sahip olduğu avantajları daha da arttırmaktadır.

Bu strateji çerçevesinde dış dünya ile fasonaj ilişkilerinin kurulabilmesi için, uzmanlaşmış küçük birimlerin oluşturduğu Organize Sanayi Bölgeleri, yabancı sermayeden geniş ölçüde yararlanabilmek için Organize Serbest sanayi bölgeleri, ölçek ekonomisi yaratmayan alanlardaki küçük ve orta boy işletmelerin oluşturduğu altyapı avantajlı Organize Sanayi Bölgeleri ülkenin dış rekabet gücüne katkıda bulunabilecek toplu yerleşim modellerini oluşturmaktadır.

● İe dönük sanayileşme stratejisine uygun bir yerleşim modelinden, dışa açık bir sanayileşme stratejisine geçiş mümkündür. Bu geçişin gerekli kıldığı değişiklikler ülkeden ülkeye önemli farklar gösterebilir. Bununla birlikte, bu konuda bazı genel sonuçlara ulaşılması da mümkündür.

– evreye dışsallıklar yaratmak amacıyla kurulmuş Organize Bireysel Yerleşime dayalı evrensel (uzmanlaşmamış) işletmeler köklü bir değişmeye uğramaktadır. Bu bireysel yerleşim birimleri toplu yerleşim birimleri haline dönüşebilir veya evrensel işletme, uzmanlaşmış bir işletme haline dönüşebilir.

– Organize olmayan bireysel esasına göre yerleşmiş işletmelerden bir bölümü için organize bireysel yerleşim modeli çerçevesinde çözüm aranması gerekmektedir.

– Organize olmayan sanayi bölgeleri, sınırları çizilerek, altyapı darboğazları giderilerek ve uzmanlaşma düzeyini arttırıcı uyum teşvikleri (krediler sağlanarak), altyapı avantajı yüksek OSB'ler haline dnştirlmelidir.

– Bazı OSB'ler, Serbest Sanayi Bölgeleri haline getirilmeli, uzmanlaşmış üretim birimlerine tahsis edilen OSB sayısı arttırılmalı, dış dünya ile kolay ilişki kurabilen OSB'ler öncelikle geliştirilmeli, OSB'lerde kiralık işyerlerine yer verilmelidir.

● İe dönük sanayileşme stratejisine uygun yerleşim modelinden, dışa açık yerleşim modeline geçiş sorunu Türkiye açısından bazı özel sorunlar yaratmaktadır. Bu sorunlar Türkiye'ye özgü olmamakla birlikte, Türkiye'de önemli bir ağırlığa sahip bulunmaktadır. Bunlar, KİT (Kamu İktisadi Teşekkülleri) lerin Türk ekonomisinde sahip olduğu ağırlık, Türkiye'de OSB'lerin teşvik biçimi ve Organize olmayan bireysel yerleşimin yaygınlığı ile ilgilidir.

● İlk olarak Türkiye'de Kamu İktisadi Teşebbüslerinin pek çoğunun sahip olduğu alanların bölge sanayilerine aılması veya genişletilerek OSB'ler haline getirilmesi imkanları vardır. Bu erevede Kamu İktisadi Teşebbüslerine ait işletmelerin uzmanlaşma düzeylerinin arttırılması imkanı da doğmuş olacaktır. Buna paralel olarak gerice yörelerdeki blgeşel sanayilerin gelişmesi için de bir imkân yaratılmış olacaktır. Bu açıdan KİT'lere tahsis edilmiş yerleşim birimlerinin Organize Sanayi Bölgeleri haline dnştirilmesi söz konusudur. Böylece bu bölgeler için ngrlen OSB projelerinin de iptali veya dondurulmasından doğabilecek sakıncalar enaza indirilmış olacaktır.

● Bugüne kadar OSB'ler genellikle yeni kurulacak işletmeler için bir yerleşim alanı olarak dşnlmştir. Yeni strateji çerçevesinde OSB'ler organize olmayan bireysel yerleşim modeli içinde yer alan işletmelerin biraraya gelmesini teşvik için de bir araç olarak kullanılmalıdır. OSB'ler, organize olmayan bireysel yerleşim olgusunun ortadan kaldırılmasının bir aracı olarak kullanılmalıdır. Bunun için de kiralık işyerleri sistemi geliştirilmelidir.

● Bugüne kadar OSB'ler çerçevesinde büyük işletmeler teşvik edilmiştir. Büyük işletmelerin toplu yerleşim modelini değil, bireysel organize toplu yerleşim modelini tercih etmesi sağlanmalı, bunun için bu tür işletmelerin, OSB içinde yer alması teşvik edilmelidir.

● Serbest sanayi bölgesi olarak kullanılabilir OSB'ler geliştirilmelidir.

● Organize olmayan sanayi bölgeleri sınırlandırılarak OSB'ler haline getirilmelidir.

Kısaca, Organize olmayan Bireysel yerleşim ve Organize olmayan Toplu yerleşim ağırlıklı bugünkü yapıdan, Organize bireysel yerleşim ve Organize toplu yerleşim ağırlıklı bir sisteme geçilmiştir.

TABLO I

İmalat Sanayiinde Faaliyet gösteren Kamu kesimi işyerlerinin gelişmesi

<u>Yıllar</u>	<u>İşyeri Sayısı</u>	<u>Çalışan Ortalaması</u>
1960	238	140.457
1971	330	198.264
1972	335	215.971
1973	377	225.589
1974	385	228.891
1975	405	247.666
1976	406	259.943
1977	408	283.747
1978	414	288.675
1979	422	293.226
1980	437	289.667
1981	439	277.641
1982	433	267.112
1983		

Kaynaklar ; 1968 T. İstatistik Yılı	s. 205
1977 " " " "	s. 212
1980 " " " "	s. 230
1983 " " " "	s. 262

TABLO II

100'den fazla büyük sanayi işletmesi bulunan illerde işletme sayısı

İller	Toplam büyük işletme sayısı	Kamu + özel %	Büyük özel işletme sayısı	Küçük özel işletme say.
1. Adana	210	2,3	198	4815
2. Ankara	582	6,4	537	10418
3. Balıkesir	107	1,2	96	4043
4. Bursa	432	4,8	424	7631
5. Denizli	117	1,3	115	4527
6. Eskişehir	118	1,3	110	2707
7. Gaziantep	151	1,6	146	4696
8. İstanbul	4045	44,9	4009	36485
9. İzmir	878	9,7	860	12482
10. Kayseri	104	1,1	99	3465
11. Kocaeli	235	2,6	221	1729
12. Konya	157	1,7	146	6395
13. Manisa	163	1,8	158	4872
14. Samsun	102	1,1	93	3196
15. Zonguldak	121	1,3	106	2212
15 İl toplamı	7526	83,1	7318	109663
Türkiye Toplamı	9009	100	8572	173337

Kaynak; 1980 Genel sanayi işyerleri sayımı (Küçük İmalat Sanayi) geçici sorunlar DİE yayın no 991 1982

TABLO III

Türkiye'de O.S.B. lerinde Faaliyet gösteren Firma sayısının gelişimi

Yıllar	Bursa	Manisa	Eskişehir	Konya	G. Antep	Ezurum	Kayseri	İnegöl	Tekirdağ	Bilecik	Çorum	Toplam
1964	7											7
1965	7											7
1966	7											7
1967	7											7
1968	11											11
1969	11											11
1970	30											30
1971	30	7	4									41*
1972	42	7	4									53*
1973	42	8	4									54*
1974	51	8	4									63*
1975	51	14	4									69*
1976	66	14	4									84*
1977	66	27	6									99*
1978	69	27	14									110*
1979	69	34	16									119*
1980	78	34	20									132*
1981	78	45	29	62	69	11	4	4	3	2		307
1982	78	45	26	62	69	11	4	4	3	2		307

* Konya ve Gaziantep dahil değil

TABLO IV

Türkiye 'de kurulmakta olan OSB 'lerde öngörülen işyeri sayısının ildeki toplam firma sayısı ile karşılaştırması

OSB Adı	Toplam Alan (ha)	İşyeri Sayısı	1980 Büyük İşyeri Sayısı	1980 Küçük Sanayi sayısı	Kamulaş- tırma oranı %
Bursa(I+II)	80+300	62+156=258	432	7631	50
Eskişehir(I+II)	60+190	39+150=189	118	2707	160
Manisa	40	36	163	4872	22
Konya(I+II)	40+300	76+255=301	157	6395	191
Erzurum	100	70	37	1060	189
Adana	1000	350	210	4815	166
Ankara	400	270	582	10418	46
Bilecik	150	120	29	414	413
İnegöl	300	156	-	-	-
Bolu	150	100	62	1018	1.61
Çorum	200	170	59	1895	2,88
G. Antep	270	213	151	4696	1413
Kars	200	200	6	897	3333
Kayseri	700	345	104	3455	3455
Malatya	300	150	22	1571	681
Çerkezköy	440	190	62	1702	306
Mardin	300	210	2	878	10500
Nevşehir	400	200	25	1020	800
Tokat	200	200	36	1830	555
Sakarya	150	150	70	2170	214
İzmir	600	350	878	12482	39
Afyon	400	200	44	1667	454
Çankırı	110	150	10	486	15.00
Erzincan	250	140	16	616	87,5
Antalya	200	250	6	2318	4
Genel Toplam	7830	4652	3335	77013	1.38

Kaynak : Bakınız Tablo V

TABLO V

Sanayi işletmelerinin ve O.S.B'lerin İl gurupları itibariyle dağılımı 1980

İl gurupları	Büyük işletme sayısı %		İnşaatına başlanan OSB'lerde işyeri sayısı %	
I. 100'den fazla büyük işletme bulunan 15 il	7526	83,6	1927	41,5
II. 50 – 100 arası büyük işletme bulunan 12 il	766	8,5	860	18,4
III. 10 – 50 arası büyük işletme bulunan 25 il	651	7,2	1305	28,1
IV. 10'dan az büyük işletme bulunan 15 il	66	0,7	560	12,0
Türkiye toplamı	9009	100	4652	100

Kaynak ; 1980 genel sanayi ve işyeri sayımı Büyük imalat sanayii (geçici sonuçlar) DIE yayın no 1012 ve DPT Türkiye'de Organize Sanayi Bölgeleri 1961 - 1981 SPDB 1982'deki verilerden hareket edilerek hesaplanmıştır.